

اوضاع اجتماعی - اقتصادی ایالات و ولایات ایران در سال ۱۳۱۰ به روایت اسناد

• لاله‌شناسی آذری

تیمورتاش در این بخشنامه از والیان مذکور خواسته است که گزارش‌های مشروحوی درباب صنایع دستی مانند قالی بافی، پارچه‌بافی، نخ‌ریسی، استعداد محل در توت کاری، مقدار اراضی تحت زراعت تریاک، استعداد حشم داری، تعداد سد و بند، خالصجات، استعداد کشت پنبه و توتون و معادن حوزه مأموریت خود به مرکز ارسال دارند. در بند دهم این متحدالمال به ویژه تأکید شده است: اطلاعات مذکوره حتی الامکان باید به طور کامل و به توسط حکام جزء تهیه شود که جامع باشد.

گزارش‌های مشروحوی که توسط حکام و ولایات مذکور تهیه و به وزارت دربار پهلوی ارسال شده، موضوع اصلی کتاب است. تنها گزارش حکومت گیلان به دست نیامده است. کتاب در ۲۵ بخش تنظیم شده که هر بخش شامل چند سند می‌شود و موضوع هر بخش مستقل است.

گزارش‌های ارسالی حکام و والیان از جنبه‌های گوناگون قابل بررسی است و هر یک ویژگی خاص خود را دارد. از آنجا که وظیفه تهیه گزارش اوضاع هر یک از ایالات به حکام همان منطقه واگذار شده است - چون آنها با اوضاع آشنا بوده‌اند، تا حدود زیادی توانسته‌اند اطلاعات مفیدی ارائه کنند.

اولین گزارش مربوط به ایالت آذربایجان است. حسین سمیعی، حاکم وقت آذربایجان، در پاسخ به دستورالعمل تیمورتاش نوشته است: «بنده از بدو ورود به تبریز درصدد بوده‌ام این اطلاعات و همچنین پاره‌ای اطلاعات دیگر را به وسایل صحیحه تحصیل و تهیه کرده و راپورت جامعی تقدیم نمایم و برای انجام همین مقصود در نظر داشتم که پس از فراغت از بعضی از کارها در تبریز از قبیل اصلاحات بلدی و تأسیس اتاق تجارت و پاره‌ای چیزهای دیگر تحصیل اجازه کرده و به تمام نقاط آذربایجان سرکشی کرده و همه جا را به رأس‌العین مشاهده و اطلاعات لازمه و مفیده را چه از روی معاینات شخصی و چه از راه تحقیقات محلی تهیه نمایم. حالاکه این امر مبارک رازیارت کردم، فوراً به تمام حکام و مأموران دستور دادم که در هر یک از مواد مقرر اطلاعات جامع و موثق تهیه کرده بفرستند» (صفحه ۵-۴)

■ گزارش‌های ایالات و ولایات ایران از اوضاع اجتماعی - اقتصادی ایران در سال ۱۳۱۰ ه. ش

■ به کوشش: رضا مختاری اصفهانی

■ ناشر: مرکز اسناد ریاست جمهوری، تهران، ۱۳۸۳

اسناد در روشنگری نکات مبهم تاریخ معاصر اهمیت بالایی دارد، به طوری که در بسیاری از زمینه‌ها بدون مراجعه به اسناد معتبر نمی‌توان با اطمینان سخن گفت. در این میان در حوزه تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایران به این نوع منبع نیاز بیشتری احساس می‌شود، چرا که در این حوزه منابع کمتری موجود است. یکی از کتاب‌هایی که در این زمینه می‌تواند روشنگر بسیاری از وجوه اجتماعی و اقتصادی ایران باشد، کتاب گزارش‌های ایالات و ولایات است که به همت مرکز اسناد ریاست جمهوری تهیه و تدوین شده است.

بیشتر اسناد این کتاب پاسخ به بخشنامه یا متحدالمال عبدالحسین تیمورتاش، وزیر دربار پهلوی است که در سال ۱۳۱۰ برای حکام و والیان خراسان، فارس و بنادر، کرمان، گیلان، مازندران، استرآباد، بروجرد و لرستان، کردستان، خوزستان، کرمانشاهان، اصفهان، یزد، همدان، کاشان، قزوین و بلوچستان صادر شده است.

بیشتر اسناد کتاب «گزارش ایالات و ولایات» در پاسخ به بخشنامه یا متحدالمآل عبدالحسین تیمورتاش، وزیر دربار پهلوی است که در سال ۱۳۱۰ برای حکام و والیان خراسان، فارس، کرمان، گیلان، مازندران، خوزستان، کردستان، اصفهان و... صادر شده است

در گزارش حاکم نظامی بلوچستان، سرهنگ محمدخان نخجوان، مطالب مفیدی درباره استعداد های محلی جالق، خاش، سراوان، سرباز، لاشار، قصرقند، بمپور، مسکوتان و بزمان آمده است

حسین سمیعی بخشنامه وزیر دربار را به تمام حکام جزء نواحی تحت اختیار خود ارسال داشته و هریک از آنها گزارشی ارسال کرده اند که به این وسیله می توان بر وضعیت شهرهای مختلف آذربایجان در سال ۱۳۱۰ واقف شد. توضیحات ولایت های آستارا، آلان براغوش، اردبیل، اسکو، اشنویه، افشار، بلوکات ثلثه، بناب، چاروایماق، خلخال، خوی، ارونق و انزاب، دهخوارقان، رضائیه، ساوجبلاغ مکری، سراب، سردشت، شاهپور، قراجه داغ، گرم رود، ماکو، محالات ثلاثه، مراغه، مرند، میاندا آب و هشت رود در پاسخ ارسال شده است. در هریک از این گزارش ها اوضاع اجتماعی و اقتصادی منطقه تشریح شده و به جزئیات مسائلی چون نوع محصول و قیمت آن، آفت های گیاهی، میزان محصول، وضعیت صادرات و مواردی از این قبیل اشاره شده است.

گزارش بعدی مربوط به ایالت خراسان و سیستان است. محمود جم، حاکم وقت که از مأمورین مسئولیت شناس بود، توسط حکام جزء خراسان گزارش مبسوطی از وضعیت منطقه ارائه کرده است. در این گزارش نیز به جزئیات پرداخته شده و میزان محصولات، سطح زمین های زیرکشت بر حسب جریب هزار زرعی، تعداد دارها و دستگاه های قالی بافی، صورت جزء مخارج، تعداد دقیق ماشین های صنعتی و نوع معادن شهرهای مشهد و بلوکات آن، نیشابور، سبزوار، تربت حیدریه، بجنورد، ترشیز، قاینات، قوچان، فردوس، گناباد، طبس، شیروان، سرخس، درگز، خواف، اسفراین و سیستان ذکر شده است. همچنین صورت اسامی خالصجات دولتی و تعیین استعداد رعیت و زراعت، صورت خلاصه برداشت تریاک در سال ۱۳۰۹ از حوزه ایالتی خراسان، حد متوسط عایدات در پنج سال قبل از ۱۳۱۰ و صورت خالصجات سیستان به صورت جدول و با ذکر جزئیات آمده است.

گزارش سوم مربوط به ایالت فارس و بنادر است. در آن زمان مظفر اعلم والی آن ایالت بود. این گزارش ها تنها به شهرهای نی ریز، اصطهبانات، شیراز و کازرون محدود می شود. صورت ریز خالصجات دولتی فارس نیز در گزارشی مجزا و با ذکر جزئیات قید شده است.

گزارش بعدی مربوط به ایالت کرمان است که به ویژه از لحاظ اجتماعی حائز اهمیت است. ایالت کرمان از جنبه آب و هوا و وضعیت خاصی دارد و می توان گفت که ایالت کرمان دارای انواع آب و هوای گرمسیری، سردسیری، معتدل و خشک است که این امر بستگی به ارتفاع از سطح دریا دارد. با این وجود، کرمان استعداد زیادی برای کشاورزی دارد و محصولات متنوعی از جمله گندم، جو، پنبه، خرما، حنا، کتیرا، پسته، مرکبات و چای در نقاط مختلف آن به دست می آید. اما چنان که از گزارش رضا افشار بر می آید، مردم در زمینه کشاورزی فعالیت زیادی نداشته اند. وی از جمله در مورد جیرفت می نویسد:

«در محل مذکور که هندوستان کرمانش می نامند هرگونه محصول مورد احتیاج اروپا و ایران خاصه چای و پنبه و پنبه قابل تربیت و کشت و زرع است، ولی بدبختانه مالکین کرمان بی حال و رعایای آنجا فوق العاده فقیر و در اکثر نقاط در عوض خانه فقط به حفر مغاره های تحت الارضی برای زندگانی و امرامعاش اکتفا شده.» (ص ۸۹)

در ادامه گزارش به علل کساد بازار فرش و رنگ کرمان، راه های تجاری، روحیات مردم و وضعیت شهر کرمان اشاره شده است. همچنین، صورت اسامی املاک خالصجات دولتی ایالت کرمان در خرداد ماه ۱۳۱۰، به استثنای ابنیه و مستغلات دولتی شهر کرمان و بلوکات نیز در گزارش آمده است.

در بخش مربوط به کرمان، گزارش مشروح دیگری که به احتمال زیاد با بخشنامه تیمورتاش ارتباطی ندارد، اما به سؤالاتی در آن خصوص پاسخ می دهد نیز آورده شده است. این گزارش را مهر آوران، رئیس هیأت تفتیشیه مالی کرمان تهیه کرده است و در آن به اهمیت محلات خمسه کرمان (جیرفت، رودبار، جبال بارز، مهنی و اسفندقه) از لحاظ آب و هوا، محصولات کشاورزی و دامی، وضع بهداشت، وضعیت رعایا و فلاحین، روحیات اهالی، تجارت خارجی، تجارت قاجاق، اوضاع مدارس، وضعیت صنعت و معادن، تشکیلات اداری، و اصلاحات لازم برای آن خطه اشاره شده است.

در این بخش هم چنین گزارش دیگری در ارتباط با بخشنامه تیمورتاش آمده است که در آن به سؤالات نه گانه بخشنامه مذکور در مورد شهرهای کرمان، بم و نورماشیر، رفسنجان، سیرجان، اقطاع، خبیص، جیرفت، رودبار، زنده، ماهان، جوپار، بردسیر، باغین، قنات، قستان، راور، سر آسیاب فرسنگی، راین و تهرود، هوتک و جیرود کوهپایه و سر آسیاب شش، پاسخ گفته شده است.

گزارش پنجم مربوط به حکومت مازندران و شامل گزارش های حکام جزء شهرهای ساری، آمل و لاریجان، چهار دانگه، مشهد سر (بابلسر)، سوادکوه، اشرف، علی آباد، طبستان و بارفروش (بابل) است. در این گزارش ها بیشتر به مشکلات کشت توت و پرورش کرم ابریشم پرداخته شده است.

در گزارش هفتم مربوط به حکومت استرآباد، به گونه ای جزئی و مفصل، وضعیت کارخانجات و صنایع موجود بازگفته شده و صورت اسامی و نوع استعداد قراء خالصجات فندرسک، رامیان، حاجیلو، کوهسارات و انزان ذکر گردیده است.

در گزارش های حکومت لرستان و بروجرد شامل بروجرد، کره کاه، خرم آباد، هرو، سیلاخور، جابلق و ببرود و حکومت کردستان، به طور مختصر به سؤالات نه گانه پاسخ گفته شده است.

گزارش ایالت خوزستان تا حدی مشروح است و در آن وضعیت صنایع، کشاورزی، خالصجات، حشم داری، معادن و روحیات مردم

در گزارش مربوط به ایالت آذربایجان، اوضاع اجتماعی و اقتصادی شهرهای مختلف آذربایجان تشریح شده است و به جزئیات مسائلی چون نوع محصول و قیمت آن، آفت‌های گیاهی، میزان محصول، وضعیت صادرات و مواردی از این قبیل اشاره شده است

شهرهای ناصری (اهواز)، شوشتر، دزفول، بنی‌طرف، محمره (خرمشهر)، رامهرمز، هندیجان، قصبه و فلاحیه (شادگان) تشریح شده است. این گزارش را محسن رئیس تهیه و ارسال کرده است.

در گزارش مختصر حکومت کرمانشاه ضمن پاسخ به سؤالات نه‌گانه وزیر دربار، صورت ریزو خلاصه اطلاعات برداشت تریاک در سال ۱۳۰۹ آمده است.

شمس‌الدین جلالی، حاکم وقت اصفهان، گزارش مشروعی ارسال کرده است و به خصوص وضعیت صنایع دستی آن خطه از جمله قالی‌بافی، پارچه‌بافی، پنبه‌پاک‌کنی، نخ‌ریسی، پشم‌ریسی، نجاری، قلم‌زنی، نقاشی، معرق‌کاری، تولید کاشی، یراق‌بافی، زری‌بافی، میناکاری، کفاشی، خاتم‌سازی، طلاکوبی، جوهربندی، منبت‌کاری، دواتگری و چیت‌سازی را برشمرده است. در ادامه این بخش طی سه گزارش از شرکت مهندسی و تجارتنی فنی در ایران، وضعیت معادن، کارخانجات و راه‌های اصفهان تشریح شده است.

در گزارش حاکم یزد و مضافات، به طور اجمال به سؤالات نه‌گانه پاسخ داده شده و صورت خالصجات و مستغلات دولتی یزد ذکر شده است.

در گزارش حکومت همدان، به طور مفصل اوضاع اقتصادی و اجتماعی منطقه تشریح شده، به‌ویژه حرفه‌های دستی، نوع محصولات، وضعیت بازار، قیمت و میزان محصولات برشمرده شده است.

گزارش چهاردهم مربوط به حکومت کاشان است که در آن به طور مشروح صنعت قالی‌بافی، نساجی، پنبه‌پاک‌کنی، پرورش کرم ابریشم، توت‌کاری، کاشت تریاک و به طور عموم اوضاع کشاورزی و اهمیت معادن منطقه در آن زمان تشریح شده است.

حاکم اراک در مقدمه گزارش خود می‌نویسد: به محض زیارت مرقومه نمره ۱/۳۰۸۳، برای مطالعه در اطراف مرقومه و جلب نظر اشخاص بصیر و مطلع فوراً از آقایان ملاکین و اشخاص با اطلاع در دارالحکومه دعوت نموده و قبلاً شرح مبسوطی از طرف حکومت در منظور مبارک حضرت اشرف که نتیجه علاقه‌مندی ذات اقدس‌اعلی حضرت شهریاری ارواحنا فداه را به توسعه و پیشرفت فلاح و تجارت حکایت می‌کند، ایراد و سپس مرقومه مبارک قرائت و در اطراف هر یک از موارد استعمالیه مذاکرات مشروح و مفصلی به عمل آمده که پس از خاتمه مجلس برای استحضار خاطر مبارک خلاصه مذاکرات در صورت مجلسی که به امضای آقایان حضار رسیده درج و اینک عیناً تقدیم می‌شود. (ص ۲۷۱)

سپس در ادامه وضعیت قالی‌بافی، تریاک‌کاری، حشم‌داری و کشاورزی اراک و مضافات آن از جمله کزاز و سربند، فراهان و رودبار توصیف شده است.

گزارش شانزدهم مربوط به حکومت قزوین است که از جمله

مشروح‌ترین گزارش‌های کتاب است. حاکم قزوین در بیان علت تأخیر در ارسال پاسخ به متحدالمآل می‌نویسد: این که جواب مرقومه مطالعه ۱/۳۰۸۳ تأخیر افتاد، برای این بود که قزوین دارای ۱۳ بلوک و زیاد از سه نفر نایب الحکومه ندارد و برای تحصیل اطلاعات کامل از استعداد و وضعیت بلوکات سیزده‌گانه مدت طولانی وقت لازم داشت، به این جهت عرض جواب مرقومه آن مقام رفیع قدری تأخیر افتاد. (ص ۲۸۲)

در بیست و سه فقره گزارش مشروح حکومت‌های جزء قزوین، وضعیت تقسیمات کشوری منطقه، موقعیت جغرافیایی، نوع و میزان محصولات کشاورزی، وضعیت راه‌ها، حفظ الصحه یا بهداشت، موانع رشد اقتصادی و کشاورزی، آفات گیاهی و حیوانی، نحوه تأمین آب کشاورزی، تعداد قنات‌های دایر و بایر، کارخانه‌های موتوری و دستی، روغن‌کشی و جنگل‌های منطقه تشریح شده است.

گزارش‌های حکومت قزوین بلوکات اقبال، دشتابی، کوهپایه، قاقازان، بشاریات، زهرا، فشگل‌نامه دره، دودانگه، رانند، افشاریه، خرقان، رودبار، و الموت و طارم سفلی را شامل می‌شود. هم‌چنین در دو گزارش دیگر مشخصات معادن زاج سفید، مس، نمک، سرب، فیروزه، طلا، سنگ مرمر، روی و سنگ گچ در بلوکات طارم سفلی، قاقازان، افشاریه، قهپایه فشگل‌نامه دره و رودبار و نیز صورت اسامی دهات خالصه قزوین آمده است.

در گزارش حاکم نظامی بلوچستان، سرهنگ محمدخان نخجوان، مطالب مفیدی درباره استعدادهای محلی جالق، خاش، سراوان، سرباز، لاشار، قصرقند، بمپور، مسکوتان و بزمان آمده است.

گزارش‌های بعدی مربوط به سمنان و توابع، گلیپایگان، کمره و خوانسار، و لایات ثلاث ملایر، تویسرکان، نهاوند و ایالت آذربایجان است که هرکدام امکانات و استعدادهای کشاورزی و صنعتی منطقه را تشریح کرده‌اند.

دو گزارش مهم آخر کتاب که به متحدالمآل تیمورتاش مربوط نبوده و تنها معرف اوضاع آن روزگار است، متعلق به ایالت‌های کرمان و سیستان است. گزارش اول، اعلان نمره ۱۴۶۱ ایالت کرمان راجع به قضیه عقد و نکاح دوشیزگان نابالغ است. گزارش آخر نیز به سواد راپورت آقای دکتر بهرامی درباره امور فلاحی سیستان است.

در پایان کتاب اسامی اماکن و شهرهایی که تغییر کرده، به طور مختصر آورده شده است. هم‌چنین نمونه‌هایی از اسناد خطی، تحت عنوان تصویر نمونه اسناد آمده است که مقایسه اصل سند با متن کتاب میزان دقتی را که برای تدوین و بازنویسی اسناد به کار برده شده، تا حدودی نشان می‌دهد.

گزارش پنجم مربوط به حکومت مازندران و شامل گزارش‌های حکام شهرهای ساری، آمل و لاریجان، چهاردانگه، مشهدسر، سوادکوه، اشرف، علی‌آباد، طبرستان و بارفروش (بابل) است